

Török László (1941) akadémikus, az MTA Régészeti Intézetének kutató-professzora. Kutatási területe az ókori Középső Nílus-völgy (Napata-Meroé) története és régészete, valamint Egyiptom későantik művészete. Legutóbbi kötetei: *Herodotus in Nubia*. Leiden–Boston, 2014; *The Periods of Kushite History from the Tenth Century BC to the AD Fourth Century*. Budapest, 2015.

Legutóbbi írása az *Ókorban*:
Egy félreismert remekmű: a Petosiris-sír és az egyiptomi–görög kiegyezés (2017/2).

Fiktív valóság – tényleges valóság „Hazugságok” Hérodotosnál

Török László

Az európai történetírás nyitánya, Hérodotos *Történetek* címen ismert munkája két és fél évezreddel ezelőtt íródott. A monumentális mű középpontjában a Perzsa Birodalom és a görög városállamok közötti háborúk állnak, melyek Hérodotos születése körül fejeződtek be. Hérodotos műve korábban a benne foglalt, kimeríthetetlennek tűnő információ révén volt értékes a tudomány számára. Ehelyett újabban szerzőjének elbeszélői személyisége foglalkoztatja a kutatást, és inspirálja évről évre Hérodotos-tanulmányok százait. A kutatói érdeklődés változásának oka nem annyira az információk hitelessége iránt a huszadik század második felétől megnyilvánuló szenvedélyes kételkedésben rejlik,¹ mint inkább az utóbbi évtizedekben kibontakozó posztmodern történetfilozófia valószínű, de korántsem kötelező tételében, miszerint a történetírás nem episztemológiai, azaz ismeretelméleti, hanem (szép) irodalmi műfaj, amely nem támaszthat igényt az igazság felfedezésére;² vagy, másképpen fogalmazva, a történetírás történeti „adatoknak” egy olyan elbeszélésbe való beillesztése, amelyben a múlt jelentését a történész szabadon alkotja meg.³ A tétel természetesen nem jelenti azt, hogy a történész szabadsága korlátlan;⁴ a történészi forrásfeltáró aprómunka nem mondhat, és nem is mond le a hitelesség igényéről. A tétel és környezete⁵ elméleti megvitatása elől itt most kitérek, ehelyett a hérodotosi múlt-alkotás és múlt-értelmezés néhány egyszerűbb példájáról fogok beszélni. Mielőtt ebbe belefognék, hallgatóim emlékezetébe idézem a ma záruló előadássorozat Zólyomi Gábor professzor által választott mottóját:

*Kutya nehéz úgy hazudni, ha az ember nem ösmeri az igazságot.*⁶

Ennek a bölcs alapszabálynak jegyében, és Hérodotos ürügyén, a következőkben tehát arról lesz szó, hogy egy ókori – vagy végül is bármilyen kori – történeti munkában milyen áttételeken keresztül igaz az, ami nem igaz, vagy, goromba pozitivistá stílusban szólva, mennyire lehet igaz az, ami hazugság. Előadásom első felében a *Történetek* szerzőjével, műve szerkezetével és tartalmával fogok foglalkozni, második felében pedig a *Történetek*ből kiragadott három részlet példáján arról lesz szó, hogy miképpen viszonyul egymáshoz a hagyományos forráskritika által elfogadott „tényleges valóság” és a Hérodotos által mások elmondásából feljegyzett vagy saját maga által alkotott „fiktív”, vagyis képzeletbeli valóság. A három példában jelenlévő tényleges – vagyis történeti – valóságot független történeti adatok által igazoltnak tekinthetjük, ezért csak röviden fogok utalni rá. A hangsúly inkább azon a kérdésen lesz, hogy milyen elbeszélői célkitűzést szolgál a tényleges vagy történeti valóságba illesztett fiktív valóság. A tanulságot, melyhez hasonlóval az utóbbi évtizedekben írott Hérodotos-tanulmányok⁷ jelentős részében találkozhatunk, máris előrebocsátom: eszerint Hérodotos „fiktív” elbeszélései nem történeti „hazugságokat”, hanem erkölcsi és filozófiai alapelveket közvetítenek, vagy ilyenekre utalnak.⁸ Ezért előadásomban a „hazugság” szó, amennyiben Hérodotosra vonatkozik, mindvégig idézőjelben áll.

Először tehát a *Történetek* szerzőjéről, művének szerkezetéről és tartalmáról.⁹ Hérodotos a Kr. e. 480-as években¹⁰ született Kis-Ázsiában, a káriai Halikarnassosban,

mely ekkor perzsa uralom alatt álló csatlós királyság volt. 448 és 446 között Föniciában, Egyiptomban és Babylónban járt,¹¹ 445–44-ben Athénban tartózkodott, majd 443-ban elköltözött a dél-itáliai Thurioiba, ahol görögül, ión nyelvjárásban írt művét befejezte, és ahol valamikor 430–420 táján meghalt.¹² A *Történeteket* a 450-es években kezdte írni, a mű tehát Periklés (Kr. e. 495–429) korában, a Spárta és Athén között zajló első peloponnésosi háború (Kr. e. 460–445) idején, majd a két fél között újra kiélesedő konfliktus idején, a második peloponnésosi háború (Kr. e. 431–404) előestéjén és első éveiben keletkezett.

A mű címét, tárgyát és általános célkitűzését preambulumanak, azaz előszavának első mondata a következőképpen hirdeti meg:

A halikarnassosi Hérodotos kutatásainak bemutatása ez,¹³ hogy az emberek között megesett dolgok az idő múltával feledésbe ne merüljenek, és ne vesszenek el hírnév (kleos) nélkül azok a nagy és csodálatos dolgok, melyeket a görögök is, a barbárok is végbevitték, sem az, hogy milyen okok készítették őket a háborúra egymás ellen.¹⁴

A „kutatások bemutatása” a görög eredetiben *historiés apodexis*.¹⁵ A ἱστορία főnév a 4. századig szóbeli kérdezősködés útján végzett „kutatást”, a rokon ἱστορ főnév pedig „bíró”, „szakértőt”, „tanút” jelentett: a *histor* tehát olyan valaki volt, „aki vizsgál/kutat/lát/tud”.¹⁶ A preambulum szerint Hérodotos a kutatást a görögök és a barbárok (értsd: perzsák) közötti háború okai és *felelőssége (aitié)* feltárásának érdekében is alkalmazta; ő volt az első, aki ezt az 5. századi görög filozófiában elterjedő összefüggés-keresést a múlt megértésének érdekében művelte.¹⁷ (Meg kell jegyezni, hogy a *Történeteket* övező hiperkritikus kétségek közé tartozik a bizonytalanság azt illetően, hogy a méltóságteljes rövideggel fogalmazott előszót maga Hérodotos írta-e, vagy pedig egy bizonyos Plesirrhous, thessáliai himnuszkiöltő, Hérodotos állítólagos *erómenosa* [szeretője] és örököse¹⁸ – egy feltevés, melyet semmi nem támaszt alá és semmi sem cáfol.)

Az előszóban megfogalmazott célkitűzés megvalósításához Hérodotos már magában a preambulumban hozzáfog a görögök és perzsák közötti ellenségeskedés kezdeteiről szóló perzsa és föníciai mitikus elbeszélések ismertetéséhez. Ezek a mondai elbeszélések egymásnak feltűnően ellentmondanak, amit Hérodotos módszerének egyik alapelveivel magyaráz:

Így adják tehát elő a dolgokat a perzsák és a föníciaiak. Én magam azonban nem kívánok állást foglalni, hogy így vagy amúgy estek-e a dolgok.

Hérodotos I. 1

A forrásokból adódó, szándékosan feloldatlanul maradó „belső ellentmondás” állandó eleme a műnek, és összhangban van a mű teljes egészét jellemző kéthangúsággal, vagyis az elbeszélő „*persona*”, személy kettősségével. Ahogyan Anthony Ellis megfogalmazza: „Hérodotos két különböző, egymástól világosan elválo elbeszélői személyt alkalmaz, amelyek két különböző elbeszélői típusból származnak. Az első egy »mimetikus«, [azaz egy (mind tényleges, mind fiktív) valóságot újratertető], mindentudó, homérosi elbeszélő; a második egy [,»modernbb”], »empirikus«, [vagyis a valóságban észlelhető dolgok-

kal foglalkozó], ismeretelméletileg óvatos, hippokratészi,¹⁹ azaz tudományos elbeszélő, aki mindvégig igen emberi marad.”²⁰

Az elbeszélés *szerkezeti egységét* a görög *polisok* és a Perzsa Birodalom közötti konfliktusok, a perzsa hódítás, majd a hódító vereségének története biztosítja. Azáltal viszont, hogy hosszabb-rövidebb kitérőket²¹ iktat be a perzsa hódítás minden egyes állomásánál, melyekben leírja az éppen meghódított országot, annak népét és történetét a másoktól gyűjtött, hatalmas tömegű és változatos eredetű *logos* (orális, vagyis szóbeli elbeszélés, prózaszöveg²²) alapján, Hérodotos térben, időben, tartalomban korábban elképzelhetetlen szélességű látóhatárt nyit meg a történeti elbeszélés mint műfaj számára. Az egyes népekről szóló kitérők – melyek közül a legterjedelmesebb, az egyiptomi elbeszélés száznyolcvankét fejezetből áll – abban a sorrendben követik egymást, ahogyan a perzsák meghódítják országukat. A kitérőkben a narratíva fáradhatatlanul, célzott tudatossággal oda-vissza mozog az időben, hogy az elbeszélő „megrajzolja az *okszági* összefüggéseket a múlt és a jelen között, kihangsúlyozva azt a szerepet, amelyet korábbi cselekvések játszanak későbbiekben”.²³

Milyen keretek között zajlik le ez a mozgás? Mint már előbb mondtam, a görögök és perzsák közötti háború okainak keresése Európa és Ázsia, vagyis a görögök és a barbárok közötti konfliktusok eredetére vonatkozó, lényegileg fiktív perzsa és föníciai hagyomány ismertetésével kezdődik (I. 1–5). Ezután Hérodotos rátér arra, amit ő maga a konfliktusok *tényleges* kiindulópontjának tekint, azaz Kroisos, Lydia utolsó királyának (Kr. e. 560–546) uralkodására (I. 6–94). Kroisos volt ugyanis „a barbárok közül az első, aki a görögök egy részét meghódította és adófizetésre kötelezte”.

Kroisos után az elbeszélés áttér a Perzsa Birodalom megalapítója, az első Akhaimenida perzsa király, Kyros uralkodására (Kr. e. 559–530). Az I. könyv hátralévő része (I. 95–216) Kyros hódításairól szól. A II. könyv 1. fejezetében trónra lép Kyros fia és utódja, Kambysés (Kr. e. 530–522), aki rövidesen meghódítja Egyiptomot (Kr. e. 525). A II. könyv 2. fejezetétől a III. könyv 38. fejezetéig Hérodotos Egyiptom földjével, vallásával, szokásaival és történetével foglalkozik. Ezt követően több mint három teljes könyvet (III. 61 – VII. 4) szentel a harmadik Akhaimenida királynak, I. Dareiosnak (Kr. e. 522–486). Az utolsó három könyv (VII. 4 – IX. 122) I. Xerxés (Kr. e. 486–465) uralkodásának első hét évéről szól, vagyis a görögök elleni hadjáratairól, a Thermopylainál, Artemisionnál, Salamisnál, Plataianál és Mykalénál vívott nagy csatákról. Az elbeszélés a Mykalénál aratott görög győzelemmel (Kr. e. 479) zárul.²⁴

A történelem menetét meghatározó törvényszerűségeket közvetve a történetíró informátorai, közvetlenül pedig vagy az elbeszélő történetíró maga, vagy pedig az elbeszélések szereplői fogalmazzák meg. Az utóbbiak által kijelentett didaktikus maximákra, vagyis erkölcsi alapelvekre hadd idézzem Kroisos szavait, aki így inti Kyrozt:

[H]a belátod, hogy magad is ember vagy, [é]s emberek fölött uralkodsz, akkor legelőbb is jegyezd meg, hogy az emberi dolgok körforgásának (kyklos) törvénye nem engedi meg, hogy folyvást ugyanazok az emberek élvezzék a szerencse áldásait.

Hérodotos I. 207

Ennek megfelelően Hérodotos a királyságok és az uralkodók történetét rendre a felemelkedés–tetőpont–lehanyatlás hármasságában írja le, példák egész sorával támasztva alá nézetét, miszerint ez a körforgás maga az emberi történelem alaptörvénye.²⁵ Az önmagát folyamatosan ismétlő történelem körforgása az isteni előrelátás (*tu theiu hé pronoie*) és az emberek közötti „együtműködés” folyamán valósul meg. Erről az „együtműködés”-ről azonban tudni kell, hogy az isteni előrelátás végeredményben mindig felülírja az ember korlátozott szabad akaratát.²⁶

[A]minek az isten akarata szerint egyszer meg kell történnie, azt senki emberfia meg nem változtathatja (...) Az a legnagyobb csapás az embernek, hogy sok mindent lát előre, amit nincs hatalma megváltoztatni.

Hérodotos IX. 16

Ezzel összhangban Hérodotos megállapítja, hogy a hódító birodalmak határtalan terjeszkedése és a hódító zsarnokok *hybrise*, féktelen becsvágya, törvényszerűen *nemesis*hez, bukáshoz vezet:

Láthatod, hogy az isten azokra sújt villámaival, akik a legmagasabbra törnek, és nem engedi őket gögjükben tetszelegni, a kicsinyekre pedig úgyszólván rá sem hederít. Láthatod azt is, hogy villáma mindig a legmagasabb fákat és palotákat sújtja, mert az isten azt semmisíti meg, ami a legkiemelkedőbb. Ezért fordulhat elő, hogy egy kisebb hadsereg legyőz egy hatalmasabbat, mert arra az isten irigységében félelmet bocsát vagy vihart küld, és dicstelenül elpusztul. Mert az isten senkinek sem engedi meg, hogy gögös legyen, csak saját magának.

Hérodotos VII. 10ε

A körforgás törvényét bemutató elbeszélések folyamatos, lineáris egyetemes történeti időben követik egymást.²⁷ A történeti idő gerincét királylisták – a lydiai (I. 7 skk.), perzsa,²⁸ egyiptomi²⁹ és spártai³⁰ – alkotják, melyeknek egyes pontjai között Hérodotos egyidejűségeket mutat ki.³¹ Az egyetemes történeti tér *spatium mythicumra* és *spatium historicumra* – mitikus térre és történeti térre – tagolódik, ennek megfelelően a királylisták két nagy szakaszra oszthatók az emberi nem történetének idejéig. Az elsőben istenek és hősök uralkodnak. Ez Hérodotos egyetemes történetének (számunkra) alapvetően és egészében fikatív része. A másodikban, mely elér egészen a történetíró saját életidejéig, emberek uralkodnak. Ez Hérodotos egyetemes történetének az a része, amelyet az általa felkutatott forrásokból, valósat, téveset és fikatívot egyaránt tartalmazó információkból épített fel.

Mint már mondtuk, az európai történetírás a *Történetekkel* kezdődik. Ugyan a görögök már Hérodotos előtt is készítettek rövid írásos feljegyzéseket, melyek az emlékezet támasztékként szolgáltak,³² sőt születtek városalapításokkal, genealógiával, vagyis nemzetségek leszármazásával, és más, történetinek tekinthető tárgyakkal foglalkozó írott művek is, de az orális, szóbeli irodalom még távolról sem adta át helyét az írottaknak.³³ Hérodotos írásműve e tekintetben is új korszakot nyitott a társadalom és a történeti emlékezet közötti kölcsönkapcsolatban. Míg elődei még „nem törekedtek arra, amivel pedig a szó igazi

értelmében vett történettudomány kezdődik, [azaz] a törvényszerű összefüggések megkeresésére”,³⁴ Hérodotos nem kisebb célt tűzött ki maga elé, mint hogy megkeresse azokat az általános törvényszerűségeket, amelyek a történelem menetét meghatározzák, és (Ritoók Zsigmondot idézve) ezeket úgy írja le, „mint ahogyan Anaximandros a természet, Solón a társadalmi élet alaptörvényét próbálta megfogalmazni”.³⁵ Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a *Történetek* műfajilag és eszmeileg egyaránt adósa az 5. századi görög néprajznak, földrajznak, genealógiának, orvostudományi irodalomnak, a korai szofizmusnak, költészetnek és tragédiának;³⁶ sőt, a perzsa udvari irodalomnak is.³⁷ Másfelől nyilvánvaló az is, hogy Hérodotos nem titkolt érdeklődése a szájhagyomány, csodálatos jelenségek és a különféle vallások iránt még mindig mélyen az archaikus görögség világában gyökerezett.³⁸ Művébe mitikus, történeti és népmesék, természeti és egyéb csodák százait szötte bele. Kíváncsisága határtalan volt, amint ezt olyan, sokszor parányi és triviális dolgok leírása mutatja, mint a beteljesedett álmoklátások, vészjósló jelek, szokatlan kalandok, hirtelen változások, szörnyű kínzások, ravasz hadicselek, csalások, szellemes mondások.³⁹ Nem meglepő tehát, hogy a *Történetek* olvasóinak szélsőséges pártosodása már a keletkezése utáni évtizedekben megkezdődött. Csodálói és ócsárlói között parttalan vita bontakozott ki arról, hogy a műből mi igaz, mi nem. Röviddel a *Történetek* „megjelenése”⁴⁰ után Thukydides,⁴¹ az első „tudományos történész”, aki a történeti ok–okozat összefüggések elemzésében már nem tulajdonított szerepet az isteneknek, őrá célzott, amikor szigorúan elítélte

a költők mindent felnagyító és feldíszító alkotásait (...) [és] a prózaszövegírók⁴² elsősorban nem az igazság kiderítése, hanem a közönség meghódítása végett alkotott [elbeszéléseit] (...) amelyeket idővel annyira átszőnek a mesék, hogy elveszítik hitelüket.⁴³

Korai kritikussai, mint abderai Hekataios⁴⁴ vagy az egyiptomi Manethón⁴⁵ bíralták mind módszerét, mind szavahihetőségét. Ktésias,⁴⁶ egy jelentéktelen történész, aki Hérodotos vetélytársának képzelte magát,⁴⁷ volt az első, aki köntörfalazás nélkül hazugnak (meseköltő, *logopoios*) nevezte.⁴⁸ A Kr. e. 1. században Cicero elnevezte *pater historiae*nek, a történetírás atyjának.⁴⁹ Amikor ezt a magasztaló jelzőt idézzük – ahogyan ezt jószérivel minden Hérodotosról szóló szerző megteszi – elfelejtjük a teljes mondatot, melyben Cicerónál megjelenik: *et apud patrem historiae sunt innumerabiles fabulae*, „a történetírás atyjának művében számtalan mese van”.⁵⁰ Cicero másutt is⁵¹ élesen vitatta hitelességét, mint teszi majd utána számos más görög és római szerző. Közülük kiemelkedik Plutarchos, aki *De Herodoti malignitate*, „Hérodotos rosszindulatáról” című munkájában becsmérelte a *Történeteket*.⁵² A reneszánsz Itáliában a *Történetek* görög szövegét latinra fordították,⁵³ beillesztve a hérodotosi művet a megújuló európai kultúrába és egyúttal feltámasztva az ókori hitelességvitát, mely aztán szélesen áradva tovább hömpölygött a következő évszázadokban is.⁵⁴ A 19. századi csodálók a hérodotosi műben kimeríthetetlen adatkészletet, az ókori történelem egyik legbecsesebb tárgyi forrását látták, míg a kritikusok azt a meggyőződést hangoztatták, hogy a mű nagy része az olvasó szórakoztatását szolgáló szabad fikció.⁵⁵ A huszadik század első felének ókortörténete

továbbra is becses történeti forrást látott benne,⁵⁶ míg végül az utóbbi évtizedek Hérodotos-irodalmából a narratológiai, „elbeszéléstani” elemzés, szövetkezve a posztmodern történetfilozófiának az előadás elején idézett tételével, csaknem teljesen kiszorította a hagyományos forráskritikát. A narratológia Hérodotos *Történeteire*, amiként a ránk maradt ókori és középkori történelmi irodalom egészére, elsősorban mint *szövegre* tekint, mely intertextuális, azaz szövegek alkotta közegben⁵⁷ keletkezett, létezett, és létezik.⁵⁸ Egyelőre azonban a narratológiai elemzések sem tudták megsemmisíteni a makacs dogmatizmussal fenntartott vádat, miszerint Hérodotos számos helyen szándékosan félrevezeti olvasóit, vagyis hazudik.⁵⁹ Úgy tűnik, hogy azok figyelme, akik a hazugság vádját hangoztatják, átsiklik Hérodotos kijelentései fölött, amelyeket az általa gyűjtött információk különböző halmazainak minőségéről tesz. Például: „Az egyiptomiak történetei azoknak valók, akik elhiszik az ilyen meséket. Az én szabályom ebben a munkában az, hogy mindent feljegyzek, amit hallok” (II. 123); vagy: „Énnekem kötelességem feljegyezni, amit hallottam, de korántsem kötelességem mindent az utolsó szögig el is hinni, és egész művemben ehhez a felfogáshoz tartom magam” (VII. 152).

Hasonlóképpen figyelemre méltó, hogy a *Történetekben* Hérodotos nem kevesebb mint negyvenegy helyen jelenti ki valamiről, amit neki mondtak, hogy az szerinte nem igaz.⁶⁰ És még egy tényezővel kell számolnunk, melyre Thukydides meglepően keveset idézett vallomása utal: „...nehéz emlékezni mindarra, amit elmondtak [nekünk]” (I. 22).

Mindezek alapján bátran leszögezhetjük, hogy amiként a fiktív valóságok nem szándékos hazugságok,⁶¹ úgy a szóbeli információkat gyűjtő történész emlékezetének kihagyásai sem azok.

Ezen a ponton térjünk rá a „fiktív valóság” bevezetőben ígért három példájára. Képzeljük el Hérodotosnak egy olyan ókori vagy akár mai olvasóját, aki nem osztja Thukydides és más ókori és modern szerzők fensőséges kritikáját.⁶² Mármost elképzeltetjük-e azt is, hogy ez a semleges olvasó megütközés, bosszúság, vagy éppenséggel elnéző mosoly nélkül olvassa az ilyen és hasonló szövegrészeket:

Halikarnassos felett, a szárazföld belsejében a pédasosiak laktak. Valahányszor őket vagy szomszédaikat veszély fenyegette, Athéna papnőjének hosszú szakálla nőtt.

Hérodotos I. 175

Ez a két mondat az egyik példa, melyet kissé részletesebben tárgyalni fogunk; ez is, mint az előadásomban tárgyalandó további két példa, olyan szövegösszefüggésben jelenik meg, amelyet „tényleges valóság”-nak tekinthetünk. Ebbe a „tényleges valóság”-ba illeszkedik mintegy zárványként a két mondat, melyet „fiktív, kitalált valóság”-ként határozhatunk meg – még akkor is fiktívként, ha a modern olvasó tud arról a hormonzavaráról, amely nők szakállnövését idézi elő. Mármost mi is ez a „fiktív valóság”, ha csakugyan több, mint egy meghökkentő cifraság a „tényleges valóság” komor szövetén?⁶³

Hogy tartalmának tudós értelmezésében milyen messzire el lehet menni, vagy inkább tévedni, arra hadd idézzem Barbara Goff angol ókortörténész tanulmányát. Goff szerint Hérodotos itt a görög nő rituális szerepére⁶⁴ céloz, melynek révén, noha polgárjoggal nem bírt, egyfajta „rejtett polgárjog”-gal mégis-

csak rendelkezett, miáltal képes volt arra, hogy egy városát fenyegető veszély közeledtével előlépjön és védje közösségét.⁶⁵ Barbara Goff felvetését remek érvként fogadhatnánk el a görög nő társadalmi helyzetének pozitívabb megítélése mellett, ha a szakáll, melytől Goff egy futó pillantás után elfordul, nem terelné más irányba a szöveg értelmezését. Kézenfekvő ugyanis, hogy az abnormális szörzet nem egyéb, mint ómen, előjel.⁶⁶ Mint erről már volt szó, Hérodotos számos helyen utal a történelem menetébe való közvetlen isteni beavatkozásra, hangsúlyozva, hogy „Ha egy várost vagy népet csapás fenyeget, azt általában előre megjelenti a jósjelek” (VI. 27). Másutt pedig ezt olvassuk: „Nincs semmi okom rá, hogy a jóslatok igazságát kétségbe vonjam és azt állítsam, hogy nem a valóságot mondják. Cáfolni sem próbálom őket” (VIII. 77).

Tekintve a pédasosi jósjel szövegkörnyezetét – ez Kária⁶⁷ megszállása a perzsa Kyros hadserege által – a szakáll nem is az első baljós jelenség, mely megelőzi a közeledő perzsa hódítót. Kária megszállásakor ugyanis először a knidosiak adják fel építkezésüket, mellyel földjüket védekezésésként erődített szigetté akarják változtatni, mert a munkások „sziklatörés közben, mintha csak isteni végzés hozná, (...) egyre-másra sérüléseket szenvednek testük minden táján, de kiváltképp a szemükön” (I. 174). Felismerve, hogy ennek természetfölötti oka kell hogy legyen, a knidosiak jóslatot kérnek a delphoi jóshelytől, hogy megtudják, mi akadályozza munkájukat. A delphoi Pythiától kapott válasz visszamenőleg igazolja a vészjósló előjeleket:

*A földszorost ne ásd fel, rá bástyát ne rakj,
Ha Zeusz akarja, úgy sziget lett volna ez.*

Hérodotos I. 174

Így nem marad más hátra, mint hogy a knidosiak ellenállás nélkül megadják magukat. Azután, hogy Knidos elesik, következik a megjegyzés a pédasosi papnő szakálláról, melyhez Hérodotos röviden hozzáfűzi, hogy Kária lakói közül a hódítónak csak a pédasosiak álltak ellen egy ideig, de hamarosan ők is vereséget szenvedtek – ami visszamenőleg igazolja, hogy az ómen valóban a közelgő vészre figyelmeztetett.

A „normális” elvárásokkal ellentétes jelenségek, mint amilyen egy nő hosszú szakállja, természetessé válnak, amint annak látószögéből nézünk rá, aminek bekövetkeztét megjósolja. Ahogyan Thomas Harrison mondja Hérodotos vallásosságáról szóló könyvében: „semmi csodálatos nincsen a csodákban: pusztán azért látszanak annak, mert az ember csak tökéletlenül érti meg a világot”.⁶⁸

Hérodotos műve nyolcadik könyvében még egyszer beszél a pédasosi papnőről. Míg a papnő első említése a perzsa hódítás győzedelmes kezdeteire, Kyros korára esik (Kr. e. 559–530), addig a második a Xerxés salamisai veresége (Kr. e. 480. szeptember) utáni időre. A papnő tehát a görög–perzsa háborúk történetének két ellentétes fordulópontján jelenik meg. Ennek megfelelően második fellépésének szövegkörnyezete is drámai. A perzsa királyt, Xerxést halljuk, amint tanácsadóhoz fordul: megkockáztasson-e egy tengeri ütközetet Salamisnál? Mind-egyik tanácsadó az ütközet mellett szól, kivéve Artemisiát, Halikarnassos csatlós királynőjét, aki szerint a görögök katonái „annyival erősebbek a tengeren [Xerxés katonáinál], mint a férfiak az asszonyoknál” (VIII. 68). Noha a perzsa királynak tetszenek Artemisia szavai, végül mégis az ütközet mellett dönt – hiszen

végzetének be kell teljesednie. Következik az ütközet közvetlen előzményeinek, majd az ütközetnek magának leírása. Artemisiának a csatában mutatott harci erényeiről Xerxés csodálattal nyilatkozik, míg a saját hadseregéről lesújtóan beszél, keserűen utalva Artemisia korábbi szavaira: „Embereim asszonyokká váltak, asszonyaim pedig férfiakká” (VIII. 88).

Miután belátja, hogy Salamisnál teljes vereséget szenvedett, elhatározza, hogy visszavonul. Tanácsadói szerint viszont maradnia kellene és tovább harcolnia görög földön. Artemisia ismét a tanácsadók ellen szól, sürgetve a királyt, hogy haladéktalanul térjen haza Perzsiába. Az ironikus Hérodotos szerint

[i]tjlesztettek Xerxésnek (...) [Artemisia szavai], mert pontosan azt fejezték ki, amire maga is gondolt. Véleményem szerint [mármint Hérodotos véleménye szerint] akkor sem maradt volna Hellaszban, ha a világon minden férfi és nő azt tanácsolja neki, annyira elfogta a félelem. Így hát megdicsérte Artemisiát, és rábízta az ágyasaitól született néhány fattyú gyermekét, akik vele voltak, hogy vigye magával Ephesosba. [Törvényes] fiait [pedig] a pédasosi Hermotimos őrizetére bízta, ő volt a király első heréltje.

Hérodotos VIII. 103–104

Itt, látszólag Pédasosnak, Hermotimos származási helyének pontosításául, Hérodotos megismétli az első könyvből már ismert rövid kitérőt:

A pédasosiak Halikarnassos fölött laknak, s azt mesélik, hogy a következő eset történt meg náluk. Amikor valami közeli veszély fenyegeti a városban vagy a környéken lakókat, Athéna pédasosi papnőjének dús szakálla nő.

Ebben az esetben a papnő szakálla, ez a kétértelmű nemi attribútum, a közvetlen szöveggörnyezet szimmetrikus gyújtópontjaira utal, nevezetesen, egyrészt Xerxés mondására a nőkről, akik az ütközetben férfivá lesznek, másrészt pedig Hermotimos kasztrált mivoltára: Hermotimosra, aki férfi volt, most pedig szakálltalan, nemzésre képtelen herélt. A pédasosi papnőt idéző kitérő ugyanakkor arra is szolgál, hogy bevezessen egy újabb elbeszélést, mely Hermotimos életéről szól:⁶⁹

Ezt a pédasosi Hermotimost korábban súlyos sérelem érte, amiért olyan kegyetlen bosszút állt, amilyent tudomásunk szerint még egyetlen ember sem. Az ellenség kezébe került hadifogolyként, és eladták egy Paniónios nevű chiosi embernek, aki a legistentelenebb módon lett gazdaggá. Formás fiatal fiúkat vásároltatott össze, majd kiheréltette és jó pénzen eladatta őket a sardisi és ephesosi piacon. A barbárok ugyanis többre tartják a megbízható herélteteket, mint azokat a fiúkat, akik nem veszítették el a férfiaságukat. Paniónios tehát ebből élt, és számos fiút kiheréltetett, köztük Hermotimost is. Hermotimos (...) Sardisból a király [azaz Xerxés] tulajdonába került, s idő múltán Xerxés őt kedvelte a legjobban valamennyi heréltje között. Amikor a király az Athén elleni hadjárat szervezésére Sardisba ment, Hermotimos valamilyen ügyes-bajos dologban Mysia Atarneus nevű vidékére utazott, ahol khiosziak laktak, és [ott] összetalálkozott Panióniosszal.

Hérodotos VIII. 105–106

Barátságot tetteve Hermotimos szép szavakkal előadta Panióniosnak, hogy szerencséjét tulajdonképpen neki köszönheti, és rábeszélte, hogy feleségestől és gyermekestől költözzék Sardisba, ahol ő majd tejben-vajban fogja fürdetni mindnyájukat. Ám amikor Paniónios és családja elfogadta a meghívást és Sardisba költözött,

Hermotimos valamennyiüket elfogatta, s így szólt: „Te nyomorult gazember, aki a legaljasabb mesterségből lettél gazdaggá! Mondd, mit vétettem én ellened vagy családod bármelyik tagja ellen, hogy belőlem, aki férfi voltam, egy ilyen semmit csináltál? Azt hitted, hogy a nagy istenek előtt rejtve maradnak aljas tetteid? Nos, az égi igazság a kezemre juttatott, és most zokszó nélkül ki kell állnod azt a büntetést, amelyet rád mérek.” Keserű szavai után előhozatta Paniónios gyermekeit, és arra kényszerítette az apát, hogy herélje ki őket, sorban mind a négy fiút. Paniónios kénytelen volt engedelmessé válni, s ekkor Hermotimos a fiúkra parancsolt rá, hogy heréljék ki az apjukat. Így állt bosszút Hermotimos Paniónioson. (Uo.)

Tágabb szöveggörnyezetében tekintve Hermotimos és Paniónios története Xerxés történetének párhuzama. Míg a rab-szolga-kereskedő Paniónios istentelen foglalkozást űz, addig Xerxés megszentelteleníti a meghódított görög városok szentélyeit (VIII. 109); míg Paniónios fiaival együtt szörnyűséges módon bűnhődik, addig Xerxés vereséget szenved Salamisnál, és dicstelenül visszavonul. Amiként a perzsa háborúk eredményét, úgy Paniónios sorsát is az istenek tervezték el. Ahogy Hérodotos egy másik helyen mondja:

az isten rendelte így a dolgot (...) hogy nyilvánvalóvá tegye az egész emberiség előtt: a nagy vétkeket nagy büntetéssel torolják meg az istenek.⁷⁰

Hérodotos II. 120

A történetnek további mondanivalója is van a kölcsönösség elvéről és a szerencse forgandóságáról.⁷¹ A kölcsönösségről: Paniónios megfosztotta Hermotimost utódaitól, viszonzásul most ő maga veszíti el a reményt arra, hogy valaha is születhetnek utódai. A szerencse forgandóságáról: Paniónios hasznot húzott fiúk kasztrálásából, most maga is el kell hogy szenvedje férfiasága elvesztését. És viszont: Hermotimost kasztrálták és elajándékozták, mint egy tárgyat, ám ezáltal magas méltóságra emelkedett a perzsa udvarban, ami képessé teszi arra, hogy maga is ajándékozhasson és kasztráltathasson.

Térjünk itt rá harmadik példánkra. Korábban már említettem, hogy Hérodotos szerint a görögök és a barbárok közötti konfliktusok Kroisos, Lydia királya korában kezdődtek. Mint idéztem, a barbár uralkodók közül Kroisos volt az első, aki a görögök egy részét meghódította és adófizetésre kötelezte (I. 6). A *Történetek* első könyvében Hérodotos röviden előszámlálja a Lydiában egymás után uralkodó Hérakleida és Mermnáda dinasztia királyait. Szerinte a Hérakleidák utolsó uralkodója Kandaulés volt, a Mermnádák első királya pedig Gygés. Harmadik példánk az erről a dinasztiaaváltásról szóló elbeszélés, melynek három szereplője Kandaulés, Kandaulés névtelen felesége⁷² és Gygés.

Az elbeszélés, kivonatossan, a következő:

Kandaulés [király] rajongva szerette feleségét, és szerelmében szentül hitte, hogy az ő felesége a világ legszebb asszonya. Minthogy ez meggyőződése volt, egyik testőre, Gygés (...) előtt, akit a legjobban kedvelt s akivel legfontosabb titkait is mindig megosztotta, dicsekedve magasztalta felesége szépségét. Egy napon a király, akire fenyegető sors várt, így szólt Gygéshez: „Gygés, úgy érzem, nem hiszed el, amit feleségem szépségéről mondok neked! Hanem mert a halandók általában kevésbé hisznek a fülüknek, mint a szemüknek, ejtsd szerét, hogy egyszer meztelenül láthasd.” Gygés azonban elszőrnyedve felkiáltott, s így válaszolt: „Uram, milyen feslett dolgot javasolsz nekem (...) Abban a pillanatban, amikor egy nő leteszi ruháját, szemérmességét is leteszi (...) Én készségesen elhiszem, hogy valóban ő a legszebb valamennyi nő között, de könyörögve kérek, ne kívánj tőlem olyasmit, ami ellene mond a szokásoknak!” (...)

De Kandaulés így válaszolt: „Bátorság, Gygés! Ne félj tőlem, mert nem akarlak én téged próbára tenni, s attól se félj, hogy a feleségetől érhet valamiféle bántalom. Elrendezem én a dolgot, és ő észre sem fogja venni, hogy te meglested. Abban a szobában ugyanis, amelyben alszunk, majd a nyitott ajtó mögé állítalak. Ha én beléptem, utánam a feleségem is megjelenik, és odamegy az ágyához. A bejárat mellett van egy szék. Erre rakja ruháit, szép sorban (...) s azalatt nyugodtan megnézheted. Amikor pedig a széktől az ágyához megy, s hátat fordít neked, módod lesz rá, hogy távozz az ajtón, és ő ne vegyen észre.

Gygés sehogyan sem tudott kitérni a kérdés elől, így hát beleegyezett. Kandaulés pedig, mikor úgy találta, hogy elérkezett a lefekvés ideje, bevezette Gygést a szobába (...) Gygés itt végignézhette, amint az asszony megjelenik és ruháit lerakja a székre, majd amikor a nő háttal neki odament az ágyhoz, ő titokban kilopózott. Az asszony azonban észrevette (...) Mikor látta, hogy férje ily módon kiszolgáltatta, szégyenében nem sikoltott fel (...) de feltette magában, hogy bosszút áll Kandaulésón. A lydek körében ugyanis, mint általában a barbár népeknél, még egy férfi is rendkívüli szégyennek tartja, ha meztelenül látják.

(...) Reggelve kelvén (...) üzent Gygésért (...) mikor [Gygés] belépett, az asszony a következőket mondta: „Most, Gygés, két lehetőség áll előtted, és rád bízom a döntést, hogy a kettő közül melyiket választod. Vagy megölnöd a királyt, s aztán a tiéd leszek én és a lyd királyság is, vagy pedig neked kell itt meghalnod nyomban.

(...) Gygés (...) könyörögve kérte a királynét, ne kényszerítse őt ilyen helyzetbe (...) De hasztalan próbálkozott, s végül belátván, hogy kénytelen-kelletlen választania kell: vagy ő öli meg urát, vagy vele végeznek (...) a következő szavakat mondta úrnőjének: „Ha már arra kényszerítesz, hogy akaratom ellenére⁷³ végezzek férjeddal, mondd meg, miképp kerithetjük őt hatalmunkba.” Az asszony így válaszolt: „Arról a helyről kell majd rátörnöd, ahonnan az ő biztatására meglestél engem, s amikor elaludt, a te kezdetlő kell meghalnia!”

Gygést (...) az asszony bevezette a szobába, s a mögé az ajtó mögé állította, és a kezébe tört adott. Mikor pedig Kandaulés nyugalomra tért, Gygés előrohant, és megölte a királyt, s övé lett az asszony és a királyság (...)

(...) amikor a lydek Kandaulés halála miatt haragjukban fegyvert fogtak, Gygés hívei a többi lyddel abban állapodtak meg, hogy akkor legyen Gygés a király, ha Delphoiban a jósdá is királlyá nyilvánítja, ha pedig nem így történik, vissza kell adnia az uralmat a Hérakleidáknak. A jósdá megerősítette Gygést hatalmában (...). A Pythia csak annyit tett a jóslathoz, hogy a Hérakleidák majd még bosszút állnak Gygés ötödik utódján. Ezzel a jóslattal azonban sem a lydek, sem királyaik nem törődtek mindaddig, amíg az valóban be nem teljesedett.

Hérodotos I. 8–13

A két egymást követő lyd dinasztia hérodotosi történetének nincsen említésre méltó történeti értéke, eltekintve attól, hogy Gygés valószínűleg azonos a Kr. e. 7. századi asszír szövegekben felmerülő Gugguval, Lydia királyával.⁷⁴ Elbeszélésében Hérodotos azonban Lydia egy görög eredetű, mára elveszett fiktív történetére⁷⁵ támaszkodik. Az elbeszélésnek több ókori változatáról is tudunk,⁷⁶ amelyeknek fennmaradt szövegtörvényei nem állnak össze egységes narratívává. A töredékek fő motívumai, külön-külön vagy együttesen, nagy karriert futottak be. Előrebocsájtva néhány kiemelkedő modern adaptációt, hadd említsem meg Théophile Gautier 1844-ben publikált regényét,⁷⁷ André Gide 1901-ben megjelent színjátékát⁷⁸ és Alexander von Zemlinsky 1935-36-ban komponált operáját. Legújabb kori visszhangjai közül Michael Ondaatje *The English Patient* (Az angol beteg) című regényét emelem ki (New York, 1992), melyet 1996-ban Anthony Minghella filmesített meg,⁷⁹ a film hét Oscar-díjat kapott. Nem bocsátkozhatunk itt bele, de említés nélkül sem hagyhatjuk, hogy 1886-ban megjelent, *Psychopathia Sexualis* című könyvében⁸⁰ a pszichiáter Richard von Krafft-Ebing „kandaulizmus” néven tárgyalta azt a beteges kényszert, amely Kandaulést arra bírja, hogy barátjával titokban megossa felesége meztelenségének látványát.

Az ókori változatok⁸¹ közül a Nicolaus Damascenus által megőrzött⁸² különösen közel áll a Hérodotoséhoz. Eszerint Kandaulés hűséges testőrért, Gygést a kis-ázsiai Mysiába küldi, hogy kísérje onnan hozzá Tudót, Arnossus király leányát, akit királynőjévé kíván tenni. A visszaúton Gygés beleszeret Tudóba, aki megérkezvén elpanaszolja viselkedését Kandaulésnak. Megtudva, hogy a király ezért halállal szándékozik büntetni őt, Gygés az éj leple alatt meggyilkolja Kandaulést, és elfoglalja trónját. A Hérodotosnak mintául szolgáló változatban az okozat azonos, az ok azonban látszólag más: ott Kandaulés minden szokást és tilalmat félresöpörve dicséri Gygés előtt felesége szépségét, elvakultan sürgetve testőrért: ismerje el, hogy „ő a legszebb valamennyi nő között”. Nem tudjuk, vajon a Nicolaus-féle változat elveszett eredetijében is magasztalta-e a király Tudó, a leendő királyné szépségét, mielőtt elküldte érte hű szolgáját, hogy kísérje őt hozzá. De valószínű, hogy ez így volt, különben hiányzott volna a dramaturgiai ok, amiért a már-már jóbarát szolga szerelemre gyullad ura jegyese iránt. Az elbeszélésben könnyen felismerhetjük a középkori Trisztán és Izolda-regény motívumainak gyökereit.⁸³ A regényben Marke király unokaöccsét, Trisztánt küldi Izolda királynőhöz, hogy kérje meg számára a kezét. Trisztán és Izolda azonban bonyolult körülmények között egymásba szeretnek, ezért Trisztánnak menekülnie kell Marke bosszúja elől. A középkori

regény legnagyobb metamorfózisa Richard Wagner *Tristan und Isoldéja*, melyről, rossz lelkiismeretű rajongással, így kiált fel Thomas Mann: „[Ez az opera] egyike azoknak a szörnyű, kegyetlen alkotásoknak, amelyek az elvetemült, zseniális dilettantizmus züllött pompájával fölrázzák, elhárítják, kínozzák, boldogítják, földre sújtják a lelket.”⁸⁴

Nem véletlen, hogy a történet ókori változataiban lakozó kétértelműségek leghívebb, de legalábbis legközvetlenebb kifejtését Thomas Mann *Doktor Faustus*-ában⁸⁵ találjuk. A regény főhőse, Adrian Leverkühn zeneszerző legjobb barátját, akibe szerelmes is, bizza meg azzal, hogy nevében kérje feleségül a szép és fiatal Marie Godeau-t – mi más történhet, mint hogy a barát nem Adrian, hanem saját maga számára kéri meg Marie-t?

Hérodotos Kandaulés-elbeszélésében első pillantásra a perzsa udvari irodalom alapelemeit vélhetjük felfedezni – de ezek listájából, úgymint hűséges vezír, udvari összeesküvés, kegyetlen büntetés, még kegyetlenebb bosszú, árulás, hárem-intrika, hálószoba-jelenet, a férfiakéval azonos hatalmú nők stb.⁸⁶ – csak néhányat találunk meg benne. Valószínűbb a már említett feltevés, miszerint a Kandaulés-történet változatainak háttérben görög elbeszélés áll. Ezt Hérodotosnál két jellegzetes részlet is megerősíteni látszik. Az első: a történet bevezetésében az elbeszélő mintegy mellékesen megjegyzi Kandaulésról, hogy fenyegető sors vár rá. A második: a történet végén megtudjuk, hogy – a történet utójátékaiként – a delphoi jósdá a következőt jövendöli: a Héraklidák, Kandaulés ősei, majd a túlvilágról bosszút fognak állni Gygés ötödik utódján, Kroison, amiért őse megfosztotta Kandaulést feleségétől, trónjától és életétől. A két részlet – vagyis az isteni előrelátásból következő figyelmeztetés, majd az orákulum nyílt jóslata, melyet azonban döreségükben sem Gygés, sem utódai a trónon, sem a lyd nép nem vesz tudomásul mindaddig, amíg az valóban be nem következik – ívet rajzol a történet fölé. Kandaulés voyeurizmusa, leleskedése, melyet Hérodotos pontosan leír, de amiről aligha tudja, hogy lealjasító betegség, Gygés vonakodása és önző beleegyezése a bűnös leleskedésbe, mellyel valójában megerősökölja a királynét, és a rettenetes következmények: a királyné szemérmének meggyalázása, Kandaulés meggyilkolása, trónjának és feleségének elragadása – mind-mind megbocsáthatatlan bűnök, melyek földbe tapossák a hagyomány által szentesített erkölcsöt.

Kandaulés nem tervezi meg tetteit. Hérodotos szerint ebből következik, hogy rá „fenyegető sors vár”.⁸⁷ Ugyanilyen súlyosan esik a latba elbizakodott tudatlansága: azzal, hogy megengedi Gygésnek, sőt kényszeríti arra, hogy eldöntse: valóban olyan szép-e a királyné, mint ahogyan ő mondja, a társadalom rendje ellen támad. Amikor tehát Gygés igyekszik elhárítani ezt, azzal nem egyszerűen csak a király jogait védi, ahogyan ez a testőr kötelessége, hanem egyszersmind a társadalom rendjét is.⁸⁸ Hogy ebben kudarcot vall, oka lesz annak, hogy a királynak rettenetes módon éppen annak a kezétől kell meghalnia, akinek meg kellene védenie őt.

Egy az egyiptomi Oxyrhynchosban talált görög papirusz megőrizte a Kandaulés–Gygés elbeszélés elveszett tragédia-változatának egy töredékét. Ez Kandaulés feleségének monológja, melyben az itt is névtelenül maradó királyné elmondja, hogyan hitte először, hogy merénylő les rá az ajtó mögül, amíg észre nem vette, hogy Kandaulés még ébren van, amiből megértette, „mi történt, és mely férfi tette ezt”; majd hogy ezek után hogyan töltötte mélyen felzaklatva, álmatlanul, bosszút forralva az éjszakát, és reggel hogyan küldetett el Gygésért.⁸⁹ A papirusz keltezése bizonytalan, és a szakértők vitája eldöntetlen arról, hogy a szövegtöredék egy olyan tragédiából származik-e, amely Hérodotos Kandaulés–Gygés elbeszélésének alapjául szolgált, vagy inkább egy jóval későbbi, hellénisztikus kori tragédiából való, mely Hérodotos alapján íródott. Annyi mindenesetre biztos, hogy Hérodotos művére különösen megtermékenyítően hatottak a homérosi eposzok és az 5. századi tragédiaköltészet, mely az emberi cselekvést isteni és emberi cselekvések és motivációk drámai összjátékaként írta le.⁹⁰

Hérodotos műve Kroisossal kezdődik, Kandaulés történetével folytatódik, akinek vesztét a felesége ellen elkövetett bűne okozza, és Xerxés uralkodásának végével fejeződik be. Ami Xerxést illeti, ő először fivére feleségét üldözi szerelmével, majd annak leányát hozzáadja saját fiához, hogy aztán mindennek tetejébe saját menyét szeretőjévé tegye. Erkölcsi megsemmisülését ez a mélységesen züllött házasságtörés okozza.⁹¹ További kompozíciós és tematikus szimmetriát is találunk: Kroisos az első barbár uralkodó, aki görög területet foglal el, Xerxés az utolsó hódító, aki hódítása feladására ítéltetik. Kandaulés és Xerxés történetei nem véletlenül zárják közre a *Történetek* nagy narratíváját: azonos erkölcsi alaptétel képezi magjukat, mely Hérodotos művének fő mondanivalói közé tartozik.⁹² Ahogyan egy másik perzsa uralkodó kapcsán olvassuk az imperialista hódítók szükségszerű bukásának okairól:

Kambysés nem igaz szívű ember, mert ha az volna, nem kívánna a más országát a magáén felül, és nem akarna leigázni olyan embereket, akik mit sem vették ellene.

Hérodotos III. 21

Előadásom elején már említettem Plutarchos *Hérodotos rosszindulatáról* című kritikai művét,⁹³ hadd zárjam ugyanezzel. Plutarchos fő kifogása szerint Hérodotos a perzsa háborúk történetében ahelyett, hogy a görögök győzelmének ábrázolására összpontosította volna minden erejét, a görög városállamok egymás közötti marakodását és széthúzását festette le. Plutarchos ezzel azt az azóta is újra meg újra felmerülő politikai követelést fogalmazza meg, amely szerint a történészeknek meg kell találni az események „helyénvaló”, „politikailag korrekt” értelmezését. Aki ennek enged, többnyire „alternatív történelmet” kényszerül írni. Plutarchos és utódai, ezek a hol naiv, hol könyörtelen nacionalisták úgy vélik, a történetírás dolga a múltbéli dicső tettek, nem pedig a szégyenletesek feltárása.⁹⁴ A történész hazugságai igazából itt kezdődnek.

Jegyzetek

- 1 Vö. Pritchett 1993.
- 2 Jenkins 1991; 1995; 2003a; 2003b; 2009.
- 3 Jenkins 2003b, xii.
- 4 Vö. A. Macfie: Review of *Keith Jenkins Retrospective* (review no. 1266).
http://www.history.ac-uk/review/1266 (London, 2017).
- 5 Vö. White 1973; 1978a; 1978b; Ricoeur 1983–1985; White 1987.
- 6 Esterházy Péter: *Harmonia caelestis*. Budapest, 2000, 9.
- 7 Vö. Luraghi 2001; Bakker – de Jong – van Wees 2002; Dewald–Marincola 2006; valamint D. Branscome: „An Anthology of Herodotean Scholarship. Review-Discussion of R. Vignolo Munson (ed.): *Herodotus and the Narrative of the Past 1-2. Oxford Readings in Classical Studies*. Oxford 2013”: *Histos* 10, 2016, lviii–lxxv stb.
- 8 Ellis 2017; vö. Irwin 2014.
- 9 Vö. elsősorban Asheri 2007a.
- 10 Az évszámok, hacsak másként nem jelölöm őket, az időszámításunk kezdete előtti időkre utalnak.
- 11 Az utazások sorrendjére és az egyiptomi utazás valószínű dátumára lásd Lloyd 1975, 61 skk. Hérodotos életéről lásd Asheri 2007a, 5 skk.
- 12 Vö. Asheri 2007a, 3 skk.
- 13 Ἡροδότου Ἀλικαρνησέως ἱστορίας ἀπόδειξις.
- 14 Hérodotos I. 1, ford. Ritoók 2006, 434 és Muraközy 2007, 9. – A továbbiakban, ha másként nem jelölöm, a *Történetek*ből vett idézeteket Muraközy Gyula fordításában, az említett kiadásból idézem.
- 15 ἀπόδειξις az ἀποδείκνυμι, ‘bemutatni’, ‘előadni’ igéből, vö. Asheri 2007b, 72 sk.
- 16 Vö. Munson 2001, *histor* címszó; Fowler 2006, 29 sk.
- 17 Vö. Fowler 2006.
- 18 Photius: *Bibliotheca* 190; Asheri 2007a, 1.
- 19 Vö. Lateiner 1986; Irwin 2014.
- 20 Ellis 2007, 104. Vö. Irwin 2014. A *Hippocrates Corpus* hatására lásd még Thomas 2000; Bakker 2002.
- 21 A προσθήκη, ‘kitérő’ (IV. 30); παρενθήκη, ‘betoldás’ (VII. 171) meghatározására lásd Marincola 2006, 14; van Wees 2002, 321; de Jong 2002.
- 22 Vö. de Jong 2002, 255.
- 23 Marincola 2006, 16.
- 24 Feltehetőleg, hogy ne kelljen szólnia az Athén és Spárta között hamarosan kibontakozó háborúról, vö. Ritoók 2006, 434 – IX. 92–96.
- 25 Ritoók 2006, 429 skk.; Asheri 2007a, 36 skk.
- 26 Asheri 2007a, 37 sk.
- 27 Ha esetleg hallott is valamit Hérodotos az egyiptomiak duális, egyszerre ciklikus és lineáris időfelfogásáról (Assmann 1975; Assmann 2011), azt el kellett vetnie, mert ellentmondott az ő körforgás-modelljének.
- 28 Lásd Lloyd 1975, 175.
- 29 Lloyd 1975, 185 skk.
- 30 Lloyd 1975, 178 sk.
- 31 Lloyd 1975, 171 skk.
- 32 Thomas 1989, 15–94; 1992, 74 skk.
- 33 Itt nincsen helyünk beszélni az írás nélküli társadalmak történeti emlékezetéről. Vö. Assmann 1990.
- 34 Ritoók 2006, 426.
- 35 Ritoók 2006, 429.
- 36 Lateiner 1986; Murray 2001; Boedeker 2002; Slings 2002; Saïd 2002; Osborne 2002; Marincola 2006; Fowler 2006; Griffin 2006; Griffiths 2006; és vö. Kaiser 1968, 213 skk.
- 37 Szabó Á.: *Óperzsa novellák*. Budapest, 1948; úő: *Hérodotoszi novellák*. Budapest, 1959; Harmatta 1999.
- 38 Thomas 2006, 61 sk.
- 39 Asheri 2007a, 14 sk.
- 40 A „publikáció” modern fogalmát aligha lehet ókori művekre alkalmazni, így a *Történetek* “megjelenésének” ideje sem határozható meg pontosan. Vö. Evans 1991, 89 sk.
- 41 Lásd pl. Grant 1995, 8; Bakker 2002, 32; Rösler 2002, 79; Raaflaub 2002, 153 sk., 179.
- 42 λογογράφος, *logos*-író, vö. de Jong 2002, 255.
- 43 Thukydides I. 21, 1 (Muraközy Gyula enyhén módosított fordítása); vö. Thukydides I. 22, 4, II. 41, 4.
- 44 Vö. Diodorus I. 69, 7.
- 45 *FGrHist* 3a 3C T 7a; vö. Burstein 1996, 593 skk.
- 46 Wiesenhöfer–Rollinger–Lanfranchi 2011.
- 47 Vö. Murray 2001, 42.
- 48 *FGrHist* 688 T 8, vö. Hornblower 2006, 310; Asheri 2007a, 51.
- 49 Cicero: *A törvények* I. 5.
- 50 Uo.
- 51 Cicero: *De Divinatione* II. 56, 116.
- 52 Diodóros I. 69, 7; vö. Hornblower 2006, 313; Josephus Flavius: *Contra Apionem* I. 16; Plutarchos: *De Herodoti malignitate*; vö. Hornblower 2006, 316; Baragwanath 2008, 9–22; Marincola 2009, 14; Aelius Aristides: *Or.* XXXVI. 41–52; Aelius Harpocrationra lásd Cameron 2004, 156; Libaniusra R. Foerster (szerk.): *Libanii opera*. Leipzig, 1903–1927, vö. Momigliano 1990, 39 sk. Lásd még Momigliano 1958; vö. Riemann 1967 (*non vidi*, idézi Asheri 2007a, 50 skk.); Kaiser 1968, 224 sk.
- 53 Lorenzo Valla fordítására (Vence, 1474) lásd Pagliaroli 2006; Asheri 2007a, 53 sk.; vö. Gambino Longo 2012.
- 54 Asheri 2007a, 53 sk.
- 55 Vö. Jacoby 1913; Ritoók 2006, 426.
- 56 Vö. Jacoby 1913.
- 57 Vö. Assmann 1999, 273 skk.
- 58 Vö. Iser 1978; Tompkins 1980; Iser 1989, 31 skk.; Baragwanath 2008, 22 skk.
- 59 A hazugság meghatározásához vö. Barnes 1994; Carson 2010.
- 60 Dewald 1987, 151.
- 61 Vö. Barnes 1994; Carson 2010.
- 62 Fehling 1979.
- 63 Mivel egy más témájú elbeszélésbe ékelődik, a pédasosi papnőről szóló két rövid mondat formailag és tartalmilag önálló kitérőnek, προσθήκη-nek vagy παρενθήκη-nek tekinthető.
- 64 Vö. Connelly 2007.
- 65 Goff 2008.
- 66 Vö. Harrison 2000, 64 skk.
- 67 Asheri 2007b, 192.
- 68 Harrison 2000, 64–101, az idézet a 101. oldalról.
- 69 Vö. Hornblower 2003.
- 70 Vö. Fisher 2002.
- 71 Braund 1998, 166 sk.
- 72 Platón: *Állam* II. 359c–e szerint a királynő neve Nyssia.
- 73 Vö. Harrison 2000, 237.
- 74 Asheri 2007b, 83.
- 75 Asheri 2007b, 79 skk.
- 76 Pedley 1972, 15 skk.; Pichler 1986; Asheri 2007b, 81 sk.
- 77 T. Gautier: *Le roi Candaule*. Paris, 1844.
- 78 A. Gide: *Le roi Candaule*. Paris, 1901.
- 79 Vö. Harrison 1998.
- 80 R. v. Krafft-Ebing: *Psychopathia Sexualis. Eine klinisch-forensische Studie*. Stuttgart, 1886.
- 81 Lásd Platón: *Állam* II. 359c–e.
- 82 Nicolaus Damascenus: *FGrHist* 90 F 47.

- 83 Vö. G. Anderson: *King Arthur in Antiquity*. London – New York, 2004, 75 skk.
- 84 T. Mann: A pojáca (*Thomas Mann elbeszélései*. Budapest, 1961, 121).
- 85 T. Mann: *Doktor Faustus. Das Leben des deutschen Tonsetzers Adrian Leverkühn, erzählt von einem Freunde*. Berlin–Frankfurt, 1947.
- 86 Murray 2001, 41 sk.
- 87 Vö. de Bakker 2015, 157.
- 88 Vö. Philippakis 1997.
- 89 P. Oxy. 2382; *TrGF* 2 664; Lobel 1949; Page 1951. Vö. Said 2002, 133 skk.
- 90 Griffin 2006, 46.
- 91 IX. 108–113; vö. Dewald 2006, 158.
- 92 Vö. Griffiths 2001; Moles 2002, 48 sk.
- 93 Vö. Hornblower 2006, 316.
- 94 Vö. Marincola 2009, 14.

Bibliográfia

- Asheri, D. – Lloyd, A. B. – Corcella, A. 2007. *A Commentary on Herodotus Books I–IV*. Ed. by Oswyn Murray and A. Moreno, with a contribution by Maria Brosius. Oxford.
- Asheri, D. 2007a. „General Introduction”: Asheri–Lloyd–Corcella 2007, 1–56.
- Asheri, D. 2007b. „Book I.”: Asheri–Lloyd–Corcella 2007, 59–218.
- Assmann, J. 1975. *Zeit und Ewigkeit im alten Ägypten*. Heidelberg.
- Assmann, J. 1990. „Guilt and Remembrance. On the Theologization of History in the Ancient Near East”: *History and Memory* 2, 5–33.
- Assmann, J. 1999. *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest.
- Assmann, J. 2011. *Steinzeit und Sternzeit. Altägyptische Zeitkonzepte*. München.
- Bakker, E. J. 2002. „The Making of History. Herodotus’ *Historiēs Apodexis*”: Bakker – de Jong – van Wees 2002, 3–32.
- Bakker, E. J. – de Jong, I. J. F. – van Wees, H. (szerk.) 2002. *Brill’s Companion to Herodotus*. Leiden–Boston–Köln.
- Baragwanath, E. 2008. *Motivation and Narrative in Herodotus*. Oxford.
- Barnes, J. A. 1994. *A Pack of Lies. Towards a Sociology of Lying*. Cambridge.
- Boedeker, D. 2002. „Epic Heritage and Mythical Patterns in Herodotus”: Bakker – de Jong – van Wees 2002, 97–116.
- Braund, D. 1998. „Herodotus on the Problematics of Reciprocity”: C. Gill – N. Postlethwaite – R. Seaford (szerk.): *Reciprocity in Ancient Greece*. Oxford, 159–180.
- Burstein, S. M. 1996. „Images of Egypt in Greek Historiography”: A. Loprieno (szerk.): *Ancient Egyptian Literature. History and Forms*. Probleme der Ägyptologie 10. Leiden – New York – Köln, 591–604.
- Carson, T. L. 2010. *Lying and Deception. Theory and Practice*. Oxford.
- Connelly, J. B. 2007. *Portrait of a Priestess. Women and Ritual in Ancient Greece*. Princeton–Oxford.
- de Bakker, M. 2015. „Explaining the End of an Empire. The Use of Ancient Greek Religious Views in Late Byzantine Historiography”: A. Ellis (szerk.): *God in History. Reading and Rewriting Herodotean Theology from Plutarch to the Renaissance. Histos Supplements* 2015, 127–171.
- de Jong, I. J. F. 2002. „Narrative Unity and Units”: Bakker – de Jong – van Wees 2002, 245–266.
- Dewald, C. 1987. „Narrative Surface and Authorial Voice in Herodotus’ *Histories*”: *Arethusa* 20, 147–170.
- Dewald, C. 2006. „Humour and Danger in Herodotus”: Dewald–Marincola 2006, 145–164.
- Dewald, C. – Marincola, J. (szerk.) 2006. *The Cambridge Companion to Herodotus*. Cambridge.
- Ellis, A. 2017. „Fictional Truth and Factual Truth in Herodotus”: L. Hau – I. Ruffell (szerk.): *Truth and History in the Ancient World. Pluralizing the Past*. Routledge Studies in Ancient History. London – New York, 104–129.
- Erskine, A. (szerk.) 2009. *A Companion to Ancient History*. Blackwell Companions to the Ancient World. Oxford.
- Evans, J. A. S. 1991. *Herodotus. Explorer of the Past*. Princeton.
- Fehling, D. 1979. *Die Quellenangaben bei Herodot. Studien zur Erzählkunst Herodots*. Berlin – New York (angol kiadása: *Herodotus and his ‘Sources’. Citation, Invention and Narrative Art*. Leeds, 1989).
- FGrHist* = Jacoby, F. et al. 1923–1958. *Die Fragmente der griechischen Historiker*. Berlin–Leiden; Leiden (1994–).
- Fisher, N. 2002. „Popular Morality in Herodotus”: Bakker – de Jong – van Wees 2002, 199–224.
- Fowler, R. 2006. „Herodotus and His Prose Predecessors”: Dewald–Marincola 2006, 29–45.
- Gambino Longo, S. (szerk.) 2012. *Hérodote à la Renaissance*. Latinitates 7. Turnhout.
- Goff, B. 2008. „The Priestess of Athena Grows a Beard. Latent Citizenship in Ancient Greek Women’s Ritual”: G. Pollock – V. Turvey-Sauron (szerk.): *The Sacred and the Feminine. Imagination and Sexual Difference*. London – New York, 49–60.
- Grant, M. 1995. *Greek and Roman Historians. Information and Misinformation*. London – New York.
- Griffin, J. 2006. „Herodotus and Tragedy”: Dewald–Marincola 2006, 46–59.
- Griffiths, A. 2001. „Kissing Cousins. Some Curious Cases of Adjacent Material in Herodotus”: Luraghi 2001, 161–178.
- Griffiths, A. 2006. „Stories and Storytelling in the *Histories*”: Dewald–Marincola 2006, 130–144.
- Harmatta J. 1999. „Hérodotos és az óperzsa novella”: *Antik Tanulmányok* 43, 39–51.
- Harrison, T. 1998. „Herodotus and The English Patient”: *Classics Ireland* 5, 48–63.
- Harrison, T. 2000. *Divinity and History. The Religion of Herodotus*. Oxford Classical Monographs. Oxford.
- Hornblower, S. 2003. „Panionios of Chios and Hermotimos of Pedasa (Hdt. 8.104-6)”: P. Derow – R. Parker (szerk.): *Herodotus and His World. Essays from a Conference in Memory of George Forrest*. Oxford, 37–57.
- Hornblower, S. 2006. „Herodotus’ Influence in Antiquity”: Dewald–Marincola 2006, 306–318.
- Irwin, E. 2014. „Ethnography and Empire. Homer and the Hippocratics in Herodotus’ Ethiopian *Logos*, 3.17-26”: *Histos* 8, 25–75.
- Iser, W. 1978. *The Act of Reading*. London.
- Iser, W. 1989. *Prospecting. From Reader Response to Literary Anthropology*. Baltimore–London.
- Jacoby, F. 1913. Herodotos. *RE Supplementband II*. Stuttgart, 205–520.
- Jenkins, K. 1991. *Re-thinking History*. London.
- Jenkins, K. 1995. *On ‘What Is History’*. Abingdon.
- Jenkins, K. 2003a. *Refiguring History. New Thoughts on an Old Discipline*. Abingdon.
- Jenkins, K. 2003b. *Re-thinking History*. With a New Preface and Conversation with the Author by Alun Munslow. London – New York.

- Jenkins, K. 2009. *At the Limits of History*. Abingdon.
- Kaiser, M. 1968. „Herodots Begegnung mit Ägypten”: *Sitzungsberichte der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig Philologisch-historische Klasse* Band 113, Heft 5. Berlin, 205–246.
- Krafft-Ebing, R. v. 1886. *Psychopathia Sexualis. Eine klinisch-forensische Studie*. Stuttgart.
- Lateiner, D. 1986. „The Empirical Element in the Methods of Early Greek Medical Writers and Herodotus. A Shared Epistemological Response”: *Antichthon* 20, 1–20.
- Lloyd, A. B. 1975. *Herodotus Book II. Introduction*. Leiden.
- Lobel, E. 1949. „A Greek Historical Drama”: *PBA* 35, 1–12.
- Luraghi, N. (szerk.) 2001. *The Historian's Craft in the Age of Herodotus*. Oxford.
- Marincola, J. 2006. „Herodotus and the Poetry of the Past”: *Dewald–Marincola 2006*, 13–28.
- Marincola, J. 2009. „Historiography”: A. Erskine (szerk.): *A Companion to Ancient History*. Oxford, 13–22.
- Moles, J. 2002. „Herodotus and Athens”: *Bakker – de Jong – van Wees 2002*, 33–52.
- Momigliano, A. 1958. „The Place of Herodotus in the History of Historiography”: *History* 43, 1–13 (= uő: *Studies in Historiography*. London, 1966, 127–142).
- Momigliano, A. 1990. *The Classical Foundations of Modern Historiography*. Los Angeles.
- Munson, R. V. 2001. *Telling Wonders. Ethnographic and Political Discourse in the Work of Herodotus*. Ann Arbor.
- Muraközy Gy. (ford.) 2007. *Hérodotosz: A görög-perzsa háború*. Fordította Muraközy Gyula. A fordítást ellenőrizte és az utószót írta Hegyi Dolores. A jegyzeteket Györy Hedvig (II. könyv) és Hegyi Dolores (I. és III–IX. könyv) írta. Budapest.
- Murray, O. 2001. „Herodotus and Oral History”: *Luraghi 2001*, 16–44.
- Osborne, R. 2002. „Archaic Greek History”: *Bakker – de Jong – van Wees 2002*, 497–520.
- Page, D. L. 1951. *A New Chapter in the History of Greek Tragedy*. Cambridge.
- Pagliaroli, S. 2006. *L'Erodoto del Valla*. Messina.
- Pedley J. G. 1972. *Ancient Literary Sources on Sardis*. Cambridge, MA.
- Philippakis, K. 1997. „See No Evil. The Story of Gyges in Herodotus and Plato”: L. G. Rubin (szerk.): *Justice v. Law in Greek Political Thought*. Lanham – New York – Boulder – Oxford, 27–40.
- Pichler, R. 1986. *Die Gygesgeschichte in der griechischen Literatur und ihre neuzeitliche Rezeption*. Diss. München.
- Pritchett, W. K. 1993. *The Liar School of Herodotus*. Amsterdam.
- Raafaub, K. A. 2002. „Philosophy, Science, Politics. Herodotus and the Intellectual Trends of His Time”: *Bakker – de Jong – van Wees 2002*, 149–186.
- Ricoeur, P. 1983–1985. *Temps et récit*. I–III. Paris (angolul: *Time and Narrative* I–III. Chicago, 1984–1988).
- Riemann, A. K. 1967. *Das herodotische Geschichtswerk in der Antike*. Diss. München.
- Ritoók Zs. 2006. „»Az embernél nincs csodálatosabb«”: Németh Gy. – Ritoók Zs. – Sarkady J. – Szilágyi J. Gy.: *Görög művelődéstörténet*. Budapest, 405–450.
- Rösler, W. 2002. „The Histories and Writing”: *Bakker – de Jong – van Wees 2002*, 79–94.
- Saïd, S. 2002. „Herodotus and Tragedy”: *Bakker – de Jong – van Wees 2002*, 117–147.
- Slings, S. R. 2002. „Oral Strategies in the Language of Herodotus”: *Bakker – de Jong – van Wees 2002*, 53–78.
- Thomas, R. 1989. *Oral Tradition and Written Record in Classical Athens*. Cambridge.
- Thomas, R. 1992. *Literacy and Orality in Ancient Greece*. Cambridge.
- Thomas, R. 2000. *Herodotus in Context. Ethnography, Science and the Art of Persuasion*. Cambridge.
- Thomas, R. 2006. „The Intellectual Milieu of Herodotus”: *Dewald–Marincola 2006*, 60–75.
- Tompkins, J. P. (szerk.) 1980. *Reader-Response Criticism. From Formalism to Post-Structuralism*. Baltimore.
- Török L. 2014. *Herodotus in Nubia*. Mnemosyne Supplements. History and Archaeology of Classical Antiquity 368. Leiden–Boston.
- TrGF 2 = Kannicht, R. (szerk.) 1981. *Tragicorum Graecorum Fragmenta*. 2. Göttingen.
- van Wees, H. 2002. „Herodotus and the Past”: *Bakker – de Jong – van Wees 2002*, 321–349.
- White, H. 1973. *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-century Europe*. Baltimore–London.
- White, H. 1978a. „The Historical Text as Literary Artefact”: R. H. Canary – H. Kozicki (szerk.): *The Writing of History*. Madison, 41–62.
- White, H. 1978b. *Tropics of Discourse. Essays in Cultural Criticism*. Baltimore.
- White, H. 1987. *The Content of Form. Narrative Discourse and Historical Representation*. Baltimore.
- Wiesenhöfer, J. – Rollinger, R. – Lanfranchi, G. B. (szerk.) 2011. *Ctesias' Welt / Ctesias' World*. Wiesbaden.